

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО, МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 94:349.4(477)''165/17''

М. Ю. БУРДІН,

доктор юридичних наук, доцент,

проректор Харківського національного університету внутрішніх справ;

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5560-1848>

ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ (ІІ ПОЛ. XVII – XVIII СТ.)

Підкреслено унікальність козацької системи землекористування, яка базувалася на звичаєвому праві та істотно відрізнялася як від західноєвропейських зразків, так і від російського «общинного» землекористування. Лише інкорпораційна політика царизму та повне підпорядкування українських земель самодержавству зламали наприкінці XVIII ст. своєрідну державно-правову систему часів Гетьманщини.

Ключові слова: *Гетьманщина; земельні відносини; козацька старшина; шляхта; Російська імперія; Права, за якими судиться малоросійський народ.*

Burdin, M.Yu. (2017), "Legal Basis for the regulation of land relations in the Ukrainian Cossack State (second half of the XVII – XVIII century)" ["Pravovi zasady rehuliuвання zemelnykh vidnosyn v Ukrainskii kozatskii derzhavi (II pol. XVII–XVIII st.)"], *Pravo i Bezpeka*, No. 4, pp. 24–29.

Актуальність дослідження. За часів Гетьманщини українська державно-правова система у сфері земельних відносин істотно відрізнялася від тогочасних феодально-монархічних зразків. На відміну від країн Західної Європи, де феодальний устрій спричинив відтік збанкрутілих власників землі до міста, що сприяло розвитку ремісництва, промисловості і торгівлі, в Гетьманській державі «козацька шабля скасувала колишні панські кріпості на землю» [1, с. 42]. Дослідження унікального досвіду регулювання земельних відносин в Українській козацькій державі та їх еволюції протягом II пол. XVII ст. – XVIII ст. не втрачають актуальності й у сучасній історико-правовій науці.

Щодо стану вивчення проблеми зауважимо, що в російській і польській історіографії спостерігається суб'єктивна упередженість в оцінці правового статусу землевласників і правових норм регулювання земельних відносин періоду Гетьманщини. Це стосується, зокрема, оцінки запорожців, які, на думку польських дослідників, «не приховували свого презирства до всіх, хто обробляв землю чи займався комерцією» [2, р. 75–76]. У російській історіографії переважає хибна думка, що українське козацтво – не була некерована державними інститутами влади і права розрізнена група озброєних людей, які були звиклими до гультьяйства, анархії та не здатними господарювати на землі [3, с. 95]. У наукових працях радянської доби

наявне доволі спрощене розуміння земельних відносин, що існували в Запорізькій Січі та Гетьманщині у другій половині XVII ст. М. Ф. Юрій, характеризуючи земельні відносини гетьманської держави, писав, що буржуазна революція, яка прокотилася Європою в XVI–XVII ст. і досягла України, мала виразні риси у Хмельниччині: «Після козацького повстання середини XVII ст. поміщицьке феодальне землеволодіння поступається козацькій займанщині, яка, по суті, була примітивною формою приватної власності на землю, що становило основу капіталістичних відносин у Європі» [4, с. 24].

Метою статті є визначення основних правових засад регулювання земельних відносин у Гетьманщині від моменту її створення в роки Національно-визвольної війни до повної ліквідації автономії українських земель російським імперським урядом.

Виклад основного матеріалу. Громадяни Гетьманської держави вважали себе козацьким станом. Звичайно, існувала несумірність у розмірах земельної власності серед різних соціальних структур. Згідно з висновками багатьох дослідників, за типом економіки Гетьманщині була притаманна змішана економічна система в комбінації з одноосібним хазяйнуванням у поняттях за звичаєвим правом самовільного землеволодіння [3, с. 38]. Козацька верства негативно ставилася до будь-яких

спроб козацької старшини посісти панівне місце в політичній системі за рахунок великого землеволодіння, що суперечило традиціям українського землеволодіння та народоправства. Потрібно зазначити, що старшинський козацький аристократизм відрізнявся як від польського аристократичного державно-правового устрою, так і від російського самодержавного абсолютизму. Тому козацтво за підтримки міщан і селян, які не були козацьким станом, винайшло неповторну систему землеволодіння, землекористування та правових норм земельних відносин.

У Західній Європі того періоду почали зароджуватися капіталістичні товарно-грошові відносини, в які втягувалися також суб'єкти землеволодіння. Суспільство та державно-правова система поступово формували новий промислово-урбаністичний тип цивілізації. У межах Гетьманської держави було досить багато міст, які за своєю специфікою оновлення правових норм володіння земельною власністю втілювали тенденцію до капіталістичного розвитку.

Перехідний характер державно-правового регулювання земельних відносин у Гетьманську добу розвивався у принциповій згоді з інтересами суб'єктів земельної власності, зокрема козацької старшини, міщан і сімейних дворогосподарств, які не були зараховані до козацького стану. Слід зауважити, що частково укорінений за часів польського панування спосіб збагачення козацької старшини за рахунок відчуження частини земель у селян, які не мали козацького статусу, спричинив негативне ставлення значної частини селян не лише до польської шляхти, а й до козацької старшини, що спровокувало численні повстання: «В Україні посилилася боротьба різних груп населення... Старшина, яку лякав царський абсолютизм, щораз більше схилилася до Польщі, міщани і селяни – навпаки – були ворожо наставлені до союзу з Польщею, їх лякала панщина, панський гніт, релігійні утиски» [5, с. 60–62].

На Запоріжжі споконвіку культивувалася ідея правової рівності в земельних відносинах. Інститут одноосібного володаря землі зі спадковою схемою передачі прав власності на неї суперечив правовій культурі козацтва. М. М. Покровський зазначав: «Козак ненавидів пана насамперед через те, що йому, дрібному землевласникові, хуторянинові, не лишалося більше місця серед панських фільварків, що зростали з казковою швидкістю та звідусіль насувалися на козацьку землю» [6, с. 187].

Однією з основних проблем Гетьманщини був землевласницький статус колишніх реест-

рових козаків. Незважаючи на явну антипольську й антиросійську світоглядну орієнтацію, вони заперечили існування на території України польської землевласницької шляхти та католицької церкви, сприймали українську народність та її православну церкву своїм світом. Однак, усуваючи польську землевласницьку аристократію та віддаючи пріоритет православної християнській церкві, їх колишній правовий статус у Польській державі сформував ті суспільно значущі риси, що були притаманні польській землевласницькій аристократії.

Відмінною рисою земельних відносин був перехід від дрібновласницьких землеволодінь до середнього та великого землеволодіння невеликої частини козацької старшини. У зв'язку з цим полковники та представники гетьманських династій робили акцент на розширенні прав великих землевласників та звуженні прав і свобод дрібних землевласників. Згідно з висновками І. Мазепи, козацькі полковники та сотники хотіли здобутки революції використати для себе, вони забирали міські та церковні землі, обтяжували міста податками, хоча міста, як і за литовсько-польської влади, мали самоуправу за Магдебурзьким правом, а шляхта, що пристала до війська запорізького, вимагала від селян звичного послуху. Через це наростало невдоволення в тих сільських верств, які не значилися в статусах козацьких [7, с. 54, 83].

Загалом слід наголосити, що сформована аристократична свідомість значної частини козацької старшини орієнтувала їх на те, що вони мали більше прав на володіння землею, ніж козацькі низи. М. Грушевський у цьому контексті писав: «Політика гетьманського осередку часів Хмельницького не була полагана ні з міщанами, ні з селянством, ні з козацькими масами, ні навіть з духовенством. Скрізь світила розбіжність, відкриваючи широкі шпари стороннім вмішуванням, які підривали корні і державні, і національні інтереси гетьманщини» [8, с. 150].

Отже, нерівноцінність у земельному володінні різних соціальних структур українського суспільства Гетьманщини мала своєю складовою протилежні ментальні, політичні та правові позиції. Першим виявом правового конфлікту в земельних відносинах «виступає розбіжність в рядах самої старшини..., це, головне, незгода між городовим і низовим козацтвом. Вже за влади першого заступника Богдана гетьмана Виговського доходить до різкого розколу всередині самих козацьких верств, що розбилися на два ворожі табори» [7, с. 90]. Вказане пояснює, чому вже за часів Б. Хмельницького перші

спроби обмежити селян і міщан у володінні земельною власністю викликали супротив та масове невдоволення дрібних землевласників.

Однак слід зазначити, що на тому історичному етапі суб'єкти середньої та великої земельної власності, тобто козацька старшина і реєстрове козацтво, були носіями передової правової думки європейської цивілізації з товарним капіталістичним виробництвом, що зароджувалося. Натомість дрібне землеволодіння орієнтувалося на самозабезпечення дворогосподарств. В. Липинський писав, що в другій половині гетьманування Б. Хмельницького козацька провідна старшинська верства стає «в повнім значенні державотворчою верствою, аристократичним станом, на тому спирається організація нації, її державний дух. Нова аристократія стає іншою, не степовою, січовою, запорізькою, а осілою, городовою, національною, державницькою» [9, с. 169]. Перехідна епоха змінюється тим, що протягом декількох років козаки стають власниками землі та суб'єктами господарювання і водночас охоронцями своєї землі.

Становлення української козацької державності у другій половині XVII ст. характеризується в основному формуванням чисельної соціальної верстви, представники якої стають власниками земельних наділів, основними суб'єктами господарювання та політичного життя. На цьому тлі відбувається відмежування землевласницької верстви від низового козацтва, не пов'язаного із земельною власністю. Лише незначна частина запорізької заможної козацької старшини репрезентувала поміркованість і не ідентифікувала себе «гультьятством і свавіллям». Тут ми знову спостерігаємо вплив історико-культурних і правових факторів, з одного боку, від європейської цивілізації, з іншого, – від російського самодержавства.

Поширене в російській історіографії уявлення про те, що польський взірць регулювання земельних відносин на території України в інтересах земельної аристократії природно призвів до селянських повстань проти гетьманської влади, лише частково відповідає реальності та є спрощеним і поверховим осмисленням історії держави і права того часу. Висуваючи тезу про загальне заперечення українською спільнотою будь-яких взірців польської державно-правової системи земельних відносин, російські дослідники наголошували, що промосковські орієнтації частини козацької старшини мали прямий генетичний зв'язок з моделлю державно-правової системи Московії, з чим ми не можемо погодитися. На нашу думку, проросій-

ське спрямування поглядів частини козацької старшини не означало витіснення польських взірців державно-правового регулювання земельних відносин в Гетьманщині, які вже були задіяні в чинних структурах держави і права. Загалом земельна аристократія Гетьманської доби була розрізнена не на основі розуміння земельної власності польського та російського взірця, а на тлі розуміння союзників з релігійними ідентифікаціями. Москва заохочувала частину козацької земельної аристократії різного роду пільгами на володіння земельною власністю та наданням їм дворянського статусу. Цьому сприяло те, що досить значна частина козацької аристократії мала явно негативне ставлення до католицької церкви та виразно відчувала себе патріотами християнської православної віри і церкви, тобто ідентифікувала себе з духовною культурою, яка була близькою до Московії.

Аналізуючи специфічність земельних відносин у другій половині XVII ст. в Гетьманщині, з огляду на сказане доходимо висновку, що проросійські сили козацької верстви не усвідомлювали глибинних відмінностей правових механізмів Польщі та Московії щодо регулювання земельних відносин і юридичного статусу земельної власності. Найбільш типовий вияв земельних відносин у Московському царстві знаходився в сутності державно-правової системи, яка формально закріплювала єдиного суб'єкта земельної власності – самодержавство.

Слід зауважити, що російська історіографія в осмисленні земельних відносин всіляко абстрагувалася від розуміння сутності права взагалі та земельної власності зокрема. Московські князі із самого початку «на правах завойовників захоплюють у свої руки зверхню владу як над людністю, так і над землею... Отже, земельна аристократія в Московщині відразу опиняється в безпосередній залежності від державної влади, а це привело до того, що замість утворення у привілейованого і політичного стану, наприклад, як це було в тодішній Польщі або Литві, в Московщині внаслідок системи так званого пожалування з боку центральної влади поважна воєнно-служила верства, поміщики-бояри (пізніше дворяни) являються лише покірним слугою царя, але ніякої самостійної політичної сили не мають... Військо і фінанси – ось що було предметом головної уваги самодержавства. На ці предмети витрачалася більша частина державних засобів. На все інше залишалася близько трьох або одної десятої частини» [10, с. 107]. Земельна власність і земельні відносини

в Московії формувалися в цілком протилежних польській державі правових поняттях.

До ліквідації політичної та правової автономії Козацької держави діяли норми звичаєвого права, Литовський статут (третій, 1588 р.), нормативно-правові акти, видані гетьманом або Генеральною військовою канцелярією. Зокрема, йдеться про гетьманські універсали, ордери, інструкції, листи, декрети, грамоти, які були загальнообов'язковими. На їх основі відбувалося визначення правового становища тієї чи іншої установи, певного стану, конкретної особи чи господарства.

Протягом 1740–1742 рр. колишні землі Гетьманщини через поширення чинності Зводу законів Російської імперії були остаточно інтегровані до імперського правового поля. До того на українських землях діяли одразу декілька правових систем, що нерідко викликало суперечливі ситуації й ускладнювало здійснення судочинства. Крім того, старшинську верхівку приваблювали привілеї російського дворянства, що зумовило здійснення кодифікації українського права. Ініціаторами цього процесу стали верхівка козацької старшини та деякі шляхтичі, які хотіли юридичного закріплення своїх прав і збереження автономного устрою України. З боку Росії поштовхом до початку кодифікації став указ Петра II від 22 серпня 1728 р. «Рішучі пункти гетьману Данилу Апостолу».

Кодифікація відбувалася з використанням у першу чергу Литовського статуту 1588 р. Також зверталися до збірників магдебурзького права, зокрема «Права Хелминського», «Зерцала саксонів» П. Щербича, «Порядку прав цивільних» Б. Гроїцького, «Артикулів права магдебурзького». Серед інших джерел відзначаємо різноманітні царські акти, елементи церковного та звичаєвого права тощо. Результатом цієї роботи стала поява в 1743 р. «Прав, за якими судиться малоросійський народ» [11]. Щодо регулювання земельних відносин у них було зазначено, що хто володіє землею за гетьманськими універсалами, за успадкованою, купленою, дарованою чи в інший правильний спосіб набутою, той і нащадки його цією землею вічно та вільно володіти мають (п. 2 арт. 3). Якщо хтось «на пусту землю прийшов», тобто землі власника не мають, і ці землі виорав або ліс розчистив і зайняв, то він цією землею чи лісом володіє, вони його власні, ніби куплені (п. 3 арт. 3) [11, с. 89]. Земель, правильно набутих, забирати нікому не можна, а хто землі проти права забрав, у того, за доказом, ці землі забрати та віддати тому, чий були, а за те кривдника винити і штрафувати (п. 1 арт. 6). Не

було правових обмежень вільним селянам щодо зміни місця проживання та господарювання (п. 2 арт. 8). Якби хтось із військових під час походу на дім чи на інші маєтки «наехав, пруди и садки вылавливал, или какие-нибудь обиды в скоте или птицах поделал», то він насильство і збитки, за доказом, має скривдженому вдвічі заплатити, а якщо «в доме оном в смерть убил или ранил, побил, или насилеие женскому полу учинил ... смертью казнен быть имеет» (розділ V п. 1-2 арт. 14) [11, с. 85].

Розділ XVII «О делах земских» містить низку статей, присвячених спорам за землю та за межі. Розділ XIX фактично повторює норми Литовських статутів, лише «копа грошей» обчислюється на рублі та копійки. Передбачено відповідальність за насильну порубку дерева лісового або садового, за порчу дерева з бджолами, за насильне «подрание хмеля и порчу хмелища». Містяться статті про пожежі в лісах і степах, про полювання та ціну диких тварин, про соколіні гнізда і логвища бобрів. Ціна коней, ціна «всякому скоту», домашній птиці і птиці дикій для полювання навчені, ціна собакам. Ціна хліба, сіна тощо [11, с. 199].

Більшість положень збірника були спрямовані на обґрунтування автономістських претензій українства, що не відповідало імперським планам. З огляду на це в 1744 р. збірник відправили на додаткове опрацювання. Йому так і не судилося отримати статус офіційного джерела права, однак чимало зазначених у збірнику правових норм мали практичне застосування на українських землях.

Чинне законодавство викликало зміни стосовно правових норм регулювання земельних відносин. У цілому не зазнали істотних змін такі способи набуття земельної власності, як отримання у спадок, внаслідок дарування, шляхом обміну, через купівлю-продаж або освоєння нових земельних наділів. Через перехід землі, яка до того належала польським магнатам і шляхті, в загальновійськову власність набули поширення нові способи її приватизації. Зокрема, такі наділи можна було отримати на ранг за службу, її могли також привласнити внаслідок царського, гетьманського чи полковницького пожалування або завдяки врахуванню давності володіння.

Селянство Гетьманщини XVIII ст. ділилося на дві основні соціальні групи – залежних від власників маєтностей та особисто вільних. До першої групи належали піддані старшини, шляхти, монастирів. Друга група мала фактично те саме соціальне становище, що і перша, але відрізнялась характером виконуваних повинностей

і різних поборів. В першому випадку переважали панщинні відробітки, у другому вони співіснували з іншими повинностями, наприклад, сплатою поборів грошима або натурою [12, с. 107].

З ростом невдоволення селянства ріс і тиск з боку влади. У 1769 р. був виданий наказ, згідно з яким поміщикам дозволялося відправляти селян до Сибіру. А вже в 1783 р. через неефективність раніше виданого наказу про заборону переходу селян з одного місця на інше царський уряд ще жорсткіше поставився до них і вже безапеляційно заборонив переміщатися з того місця проживання, на якому селянин був записаний під час останньої ревізії [13, с. 10]. Тим самим було запроваджено остаточне закріпачення українського селянина та підведення його під дію загальноросійського закону про закріпачення.

Висновки. Досвід регулювання земельних відносин у Гетьманщині та розвиток усіх сільськогосподарських галузей виробництва засвідчив, що за мінімального втручання адміністративно-владних структур суб'єкти приватновласницьких земельних відносин здатні за власною ініціативою та творчими здібностями зміцнити економічний потенціал держави, солідаризувати всі соціальні верстви на основі справедливого розподілу кінцевого продукту, який виражається у збільшенні матеріального добробуту людей. Лівобережна Україна досягла в той час вищого, навіть за європейськими стандартами, спільного добробуту. Однак вторгнення в український простір російського законодавства, присутність воевод і «ратних людей» завершилося повним підпорядкуванням українських земель царському самодержавству та зламом унікальної державно-правової системи часів Гетьманщини.

Список бібліографічних посилань

1. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. Прага, 1924. 289 с.
2. Krasinski H. The cossacks of the Ukraine. New York : AMS Press, 1985. 312 p.
3. Андрущенко В. П., Федосов В. М. Запорізька Січ як український феномен. Київ : Заповіт, 1995. 173 с.
4. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. Київ : Кондор, 2003. 738 с.
5. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : у 2 т. Т. 2. Київ : Глобус, 1992. 217 с.
6. Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен. Т. 1. М. : Госиздат, 1922. 148 с.
7. Мазепа І. Підстави нашого відродження. Авгсбург, Німеччина : Прометей, 1946. 180 с.
8. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1997. Т. 9. 776 с.
9. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659 : замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Відень, 1920. 304 с.
10. Миллюков П. Очерки по истории русской культуры. Ч. 1 : Население, экономический, государственный и сословный строй. СПб., 1904. 308 с.
11. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ : Глобус, 1997. 547 с.
12. Борисенко В. Й. Еволюція соціальної структури населення Гетьманщини. Київ : УДПУ ім. М. Драгоманова, 1997. 152 с.
13. Прокоп Т. І. Зміни в соціальній структурі населення Гетьманщини в період намісництва П. Рум'янцева-Задунайського (1764–1796 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 94. С. 7–11.

Надійшла до редколегії 20.12.2017

БУРДИН М. Ю. ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В УКРАИНСКОЙ КАЗАЦКОЙ ДЕРЖАВЕ (II ПОЛ. XVII – XVIII В.)

Подчёркнута унікальність казацкої системи землекористування, яка ґрунтувалась на обычном праві і суттєво відзначалась як від західноєвропейських образців, так і від російського «общинного» землекористування. Лише інкорпораційна політика царизму і повне підпорядкування українських земель самодержавію сломали в кінці XVIII в. своєобразну державно-правову систему часів Гетманщини.

Ключевые слова: Гетманщина; земельные отношения; казацкая старшина; шляхта; Российская империя; Права, по которым судится малороссийский народ.

BURDIN M. YU. LEGAL BASIS FOR THE REGULATION OF LAND RELATIONS IN THE UKRAINIAN COSSACK STATE (SECOND HALF OF THE XVII – XVIII CENTURY)

The uniqueness of the Cossack land use system was emphasized, which was based on customary law and differed significantly from both Western European models and Russian “communal” land use. The Cossacks hardly opposed any attempts by the prosperous class to occupy the dominant position in the political system due to large land ownership, which was contrary to the traditions of Ukrainian landownership and democracy.

The idea of legal equality within land relations was initially cultivated in Zaporozhie. The institution of a sole proprietor of the land plot with a hereditary scheme of transferring ownership rights to it was contrary to the legal culture of the Cossacks. However, starting from the middle of the XVII century there was a tendency for a transition from small-proprietary landed estates to medium and large landownership of a relatively small part of the prosperous class of Cossacks. In this regard, the colonels and representatives of the Hetman dynasties emphasized the expansion of the rights of large landowners and the narrowing the rights and freedoms of small landowners.

The author has focused attention on the fact that the subjects of medium and large landed property, i.e., the prosperous class of Cossacks and the registered Cossacks were, at that historical stage, the carriers of the advanced legal thought of European civilization with the emerging commodity capitalist production, while small landownership was oriented towards self-sufficiency of households.

Left-bank Ukraine, due to a balanced system of land relations, achieved a high level of well-being, even by European standards, by the beginning of the XVIII century. But the invasion of Russian legislation into Ukrainian legal area, the presence of the governor and “military people” led to the complete subordination of the Ukrainian lands to the tsarist autocracy and the scrapping of the unique state and legal system of the Hetman era.

Keywords: *Hetman era; land relations; prosperous class of Cossacks; nobility; Russian empire; Rights, according to which Little Russian people are at law.*
